

УДК 37.041

Юрій Сурмяк, кандидат педагогічних наук, професор кафедри правознавства
Прикарпатського інституту імені М. Грушевського
Міжрегіональної Академії управління персоналом, професор МКА
Ліліана Кудрик, кандидат філософських наук,
доцент кафедри життєвих компетентностей
Львівського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, професор МКА

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ САМОВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

У статті показано співвідношення виховання і самовиховання в сучасній гуманістичній педагогіці; проаналізовано стан самовиховання у школі, труднощі і проблеми, які гальмують організацію процесу самовиховання, і намічені шляхи їх вирішення.

Ключові слова: освіта, виховання, самовиховання, самоосвіта, саморозвиток особистості.

Табл. 3. Літ. 5.

Постановка проблеми дослідження і її зв'язок з науковими і практичними завданнями. У сучасному соціокультурному просторі особливій значущості набуває виховання активного громадянина, відповідальної, творчої особистості, здатної до постійного самовиховання і саморозвитку, спроможної реалізувати свій потенціал на користь суспільству. На розв'язання цих завдань спрямовані Національна доктрина розвитку освіти України в XXI столітті (2001), Закон України "Про вищу освіту" (2002), Концепція національного виховання (1996), Концепція громадянського виховання особистості (2000), Національна програма виховання дітей та учнівської молоді в Україні (2004), Програма "Основні орієнтири виховання школярів Львівщини" (2010) та ін.

В Україні створено передумови для оновлення змісту і технологій виховання, яке розуміється як процес залучення особистості до створеної людством системи цінностей, сприяння становленню особистості та розвитку її творчої активності. Водночас соціальний фон виховання молоді залишається недостатньо сприятливим. Прискорення трансформації суспільства, зміни в поглядах на життєві ідеали призводять до виникнення в дітей і молоді відчуття нестабільності, невизначеності життєвих перспектив.

Тому надзвичайно актуальною є необхідність створення такої моделі виховання й самовиховання молоді, яка б давала їй змогу самостійно формувати систему цінностей, адекватну сучасним умовам життя, і на цій основі оптимально вирішувати питання власної життєтворчості. Одним із важливих шляхів вирішення названої проблеми виступає активізація

самовиховання дітей і молоді – тієї соціальної категорії та вікової групи, у якій внаслідок її психологічних та соціальних особливостей найбільш активно виявляється потреба у самоствердженні, самореалізації, але яка не завжди цілеспрямовано здійснює ці процеси.

Аналіз останніх публікацій з визначеної проблеми, виділення нерозв'язаних раніше питань. Педагогічна наука накопичила значний досвід у вивченні теорії та практики самовиховання особистості. Сутність, особливості, основні напрями і методи самовиховання розкриті у працях О.І. Донцова, С.Г. Карпенчук, О.І. Кочетова, Л.Н. Куликової, П.Н. Осипова, Л.І. Рувинського та ін. Методичні аспекти організації самовиховання молоді стали предметом аналізу В.Б. Бондаревського, М.Ю. Красовицького, В.М. Оржеховської, Г.К. Селевка, В.О. Сухомлинського, І. Томана та ін.

У сучасних дослідженнях усебічно розглядаються особливості розвитку освіти, проблеми її індивідуалізації, особистісної та суб'єктної орієнтації, гуманізації та гуманітаризації (І.А. Зязюн, Г.О. Балл, В.М. Доній, В.О. Зайчук, В.Г. Кузнецова, Н.Г. Ничкало та ін.); зміст та напрями особистісно орієнтованого виховання молоді (І.Д. Бех, А.М. Бойко, О.В. Киричук, Г.П. Пустовіт, В.В. Рибалка, О.В. Сухомлинська та ін.); формування творчої, соціально активної особистості (Т.І. Сущенко, Н.В. Кічук, С.О. Сисоєва, В.Л. Федяєва та ін.).

Проте проблема активізації самовиховної діяльності учнів, організації цього процесу, створення сприятливих для самовиховання умов у сучасній школі потребує подальшої теоретичної розробки і практичного вирішення.

Мета статті – проаналізувати стан самовиховання у школі і накреслити перспективи його розвитку з урахуванням сучасних тенденцій в освіті.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Процес самовиховання особистості є об'єктом вивчення філософів, соціологів, психологів, педагогів і представників інших наук. Його з повним правом можна вважати однією з найдавніших, але завжди актуальних проблем педагогічної теорії та практики. Тисячоліттями цій меті служили і служать настанови, викладені в приказках і прислів'ях, епосах і казках, висловлюваннях видатних людей. Ці думки є скарбницею людської мудрості, містять цінні поради стосовно самовиховання інтелектуальних, моральних і фізичних якостей особистості.

Наукові засади для розуміння співвідношення виховання і самовиховання закладені класичною філософією, представники якої, досліджуючи природу людини, вказали на її біосоціокультурну суть, активне ставлення до навколишньої дійсності та до себе. Розвиток особистості розглядався ними не лише як дія зовнішніх сил, але й як результат діяльності самої людини, яка, перетворюючи дійсність, є активним суб'єктом, творцем світу і самої себе.

Сьогодні існує ряд суттєвих протиріч між: соціальним завданням щодо формування особистості, зорієнтованої на сталий саморозвиток і самовдосконалення, і стихійним характером самовиховання учнів і студентів; потребою молодих людей в особистісно-професійному самоствердженні, самореалізації та низьким рівнем їх самовиховної активності; усвідомленням шкільними учителями і викладачами вищих навчальних закладів необхідності в активізації самовиховання учнів і студентів і невизначеністю організаційно-педагогічних умов цього процесу.

У розвиток теорії і практики самовиховання великий внесок зробили представники вітчизняної педагогіки Г. Сковорода, П.Ф. Каптерев, А.С. Макаренко, Л.І. Рувинський, С.Л. Рубінштейн, В.О. Сухомлинський, Л.М. Толстой, К.Д. Ушинський, І. Огієнко, В.М. Оржеховська та ін. Вони розглядали самовиховання як один із найсуттєвіших чинників розвитку особистості. На їхню думку, тільки те виховання вважається ефективним, яке пробуджує в особистості потребу в самовихованні. Вся навчально-виховна робота повинна сприяти удосконаленню самовиховання, налагодженню цього процесу. І чим старшою стає особистість, тим більша роль у її формуванні має належати самовихованню. Мистецтво ж розумового і морального виховання полягає у пробудженні серця і розуму учнів, а не простому повідомленні інформації. Те, що зазвичай називається вихованням і освітою, при глибшому погляді на

справу виявляється переважно самовихованням і самоосвітою, а часто і прямою боротьбою самовиховуваного проти виховних впливів на нього інших людей.

Велика увага самовихованню приділяється у дослідженнях зарубіжних психологів і педагогів, зокрема, представників персоналістичних теорій розвитку особистості. У прихильників цього напрямку основним фактором розвитку особистості вважається саме активність особистості (англ. *personality*) у формі самоактуалізації, саморозвитку. Такої позиції дотримуються прихильники гуманістичної психології (А. Комбс, А. Маслоу, К. Роджерс), що сформувалася в середині ХХ століття як реакція проти зовнішнього детермінізму біхевіористів і внутрішнього детермінізму фрейдистів. Гуманістична психологія тісно пов'язана з філософією екзистенціалізму, у центрі уваги якого – прагнення людини знайти сенс свого особистого існування і жити вільно та відповідально згідно з етичними принципами. Психологи гуманістичного напрямку відкидають детермінізм потягів, інстинктів або середовища: вони вважають, що люди самі вибирають, як їм жити і якими бути. На думку вказаних мислителів, основне значення має не те, чим людина наділена від народження (спадковість) або з чим вона стикається в житті (середовище), а те, як вона сприймає те й інше і розпоряджається ним.

Таким чином, прихильники гуманістичного напрямку вважають, що розвиток особистості визначається її внутрішнім прагненням до самоактуалізації, тобто реалізації всіх своїх потенційних можливостей. Виховання ж та інші зовнішні фактори лише не повинні цьому перешкоджати. Особливого значення надається самовихованню, завдяки якому особистість розвиває свої здібності, утверджує власну індивідуальність і неповторність.

Гуманістична психологія сприяла поширенню методів виховання, що ґрунтуються на повазі до унікальності кожної людини і вірі в творчий потенціал особистості. У роботах її прихильників (А. Маслоу, М. Монтесорі, К. Роджерс та ін.) досліджуються умови самовиховання, способи і прийоми вироблення волі, виховання умінь і навичок самоконтролю, розумового самовиховання і самоосвіти, прийоми самопереконання і самонавіювання (Д. Карнегі, А. Аберхеймер).

Формування особистості передбачає три основні компоненти: 1) вплив соціального середовища; 2) цілеспрямований виховний вплив суспільства на особистість через соціальні інститути; 3) свідомий, цілеспрямований вплив людини самої на себе, тобто самовиховання.

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ САМОВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Перші два компоненти мають об'єктивний характер, третій – суб'єктивний, оскільки містить процеси, що відбуваються у свідомості людини: осмислення, оцінку, відбір тих позитивних зовнішніх впливів, які складають основу її переконань, ідеалів, життєвих цілей, мотивів діяльності, звичок.

Як зазначають І.О. Трухін, О.Т. Шпак, поняття “самовиховання” стає все більше актуальним для педагогіки тому, що процес самовиховання стає дедалі перспективнішим механізмом соціалізації сучасної людини з її високим рівнем освіти та поступовим розвитком самосвідомості [4, 43].

У сучасній системі освіти здійснюється відхід від авторитарної педагогіки, формується гуманістично орієнтована педагогіка співробітництва, у якій особистість учня стає активним суб'єктом самоосвіти, самовиховання і саморозвитку.

потребами суспільного розвитку. Соціальне середовище й виховання детермінують самовиховання і сприяють створенню необхідних соціально-психологічних передумов для нього. У суспільстві вони підпорядковані єдиним цілям і вимогам. Вирішення будь-якого завдання виховання особистості неможливе без самовиховання. Виховання і самовиховання у становленні особистості утворюють єдиний процес.

Педагогічно правильно організоване самовиховання сприяє тому, що виховний процес набуває яскраво вираженого особистісно-зорієнтованого характеру. Як зазначає І.Д. Бех, виховний процес, який не забезпечує належних умов для розвитку самовиховання, здебільшого будується на безпосередньому підкоренні, приниженні гідності людини, в кінцевому

Таблиця 1.

Основні відмінності між авторитарною та гуманістично орієнтованою освітою

Критерії	Авторитарна освіта	Гуманістично спрямована освіта
<i>Сутність освіти</i>	Освіта – процес передачі знань, формування вмінь та навичок учня	Освіта – процес розвитку індивідуально-неповторної, гармонійно розвиненої особистості учня, формування життєвих компетентностей
<i>Статус учня</i>	Учень – об'єкт навчання, виховання та управлінської діяльності	Учень – суб'єкт самоосвіти, самопізнання та самовиховання
<i>Роль учителя</i>	Інформаційна, виховна	Консультаційна, що активізує процес самоосвіти й самовиховання учнів
<i>Спрямованість управлінської діяльності</i>	Управлінська діяльність у навчальному закладі орієнтована на підвищення рівня успішності учнів та покращення їхньої поведінки	Управлінська діяльність орієнтована на забезпечення процесу особистісного розвитку учнів і педагогів

Самовиховання – процес, у якому проявляється весь духовний світ людини. У ньому взаємодіють моральність, інтелект, воля й емоції. Це максимальна усвідомленість себе, свого місця у світі і своєї поведінки. Це не особливе заняття, а певний тип ставлень, дій щодо самого себе і власного майбутнього з погляду відповідності певному ідеалу. Воно здійснюється в кожному вчинкові, у кожній ситуації. Зрештою, це спосіб життя.

Самовиховання – найбільш інтенсивний розвиток сил і здібностей особистості, тому його успішний перебіг вимагає від неї відповідного рівня готовності. Така готовність потребує високого рівня самосвідомості, здатності до саморегуляції (волі) і потреби в розвитку. Основи процесу самовиховання мають фізіологічну, психологічну, соціальну та педагогічну складові.

Самовиховання за формою – суб'єктивний процес, за метою та змістом – обумовлене

результаті не сприяє її моральному становленню, а, навпаки, викликає спалахи агресивності [1, 251].

Педагогічне керівництво усвідомленим самовихованням учнів полягає в ознайомленні їх з ідеями самовиховання, у правильній орієнтації та консультуванні школярів, у допомозі їм у виборі найбільш раціональних прийомів та засобів самовдосконалення.

Здійснимо порівняльний аналіз виховання і самовиховання у вигляді таблиці:

Самовиховання виступає системною характеристикою особистості й важливим показником її культури, свідомлення відповідальності перед суспільством за формування себе, якості діяльності та поведінки. У соціально зрілої особистості самовиховання стає головною рушійною силою її розвитку, у конформістської – зовнішні чинники завжди будуть займати панівне становище і пригнічувати внутрішні.

СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ САМОВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ ШКОЛІ

Таблиця 2.

Основи процесу самовиховання

<p>Фізіологічна основа – саморегуляція вищої нервової діяльності</p>	<p>Вища нервова діяльність людини є найдосконалішою з усіх відомих самонастроєваних та саморегульованих систем. Процес вищої нервової діяльності є поєднанням безумовних та умовних рефлексів, які вступають у взаємодію з іншими психофізіологічними процесами. Одним з проявів цієї взаємодії, який здійснюється на порівняно високому рівні розумової діяльності, і є цілеспрямоване самовиховання</p>
<p>Психологічна основа – збалансування (в інтересах людини та навколишнього середовища) процесів збудження і гальмування</p>	<p>Уся психічна діяльність людини є тими чи іншими проявами цих двох провідних процесів – збудження і гальмування, – їх комбінації і взаємодії складають основу розвитку психічного типу та зміну станів особи. Зокрема, єдність фізичних (матеріальних) і психічних (духовних) факторів викликає у людини потребу в розвитку збуджуючої активності при пасивному темпераменті, або, навпаки, – розвитку гальмуючої стриманості при надмірно активному темпераменті. Самовиховання водночас і розвиває позитивні риси характеру, удосконалює процес переробки інформації (сприймання, пам'ять, увагу, відтворення). Отже, з психологічного боку, самовиховання є ефективною системою удосконалення людиною основних психічних процесів, зовнішніх проявів її життєздатності</p>
<p>Соціальна основа – визначення людиною своєї ролі в контактних колективах та прагнення до її поліпшення</p>	<p>Взаємодія особи і колективу, організованого чи випадкового, в основному залежить від інтелекту, духовного, трудового і, в окремих випадках, навіть фізичного потенціалу індивіда. Соціальне самовиховання є один із засобів активізації дій людини в суспільстві</p>
<p>Педагогічна основа – взаємозв'язок між процесом зовнішнього виховання і самовихованням</p>	<p>Виникнення свідомого прагнення до самовиховання є наслідком попереднього зовнішнього виховання. Адже зовнішнє виховання – це прояв об'єктивного впливу суспільства на індивіда через діяльність вихователів. Проте на перших етапах виховання ці зусилля (педагогів, батьків, громадських організацій, преси) нерідко стикаються з пасивними формами сприйняття, інколи з протидією особи або з нерозумінням нею вимог і цілей вихователя. У цих випадках виникає невідповідність свідомості та поведінки, яка має безліч конкретних відтінків. Педагогічний аспект при цьому виступає як результат і умова правильно організованого виховання, у якому формуються соціальні та особистісно значущі цілі, стимули, мотиви, якості, створюються сприятливі умови, необхідні для успішної роботи над собою</p>

Таблиця 3.

Виховання і самовиховання

Виховання	Самовиховання
Може інколи здійснюватися незалежно від волі і бажання вихованця	Можливе лише в разі збігу сприятливих зовнішніх умов і певних внутрішніх передумов
Не вимагає особливої підготовленості виховуваного	Тісно пов'язане з рівнем інтелектуального, емоційного, психологічного розвитку особистості, її свідомості, з почуттям відповідальності
Підставою для виховання є замовлення суспільства	Підставою є усвідомлена потреба особистості у власному розвитку
Опір особистості вихованню як зовнішньому впливові	Зацікавленість особистості у самовихованні як власному виборі
Виховання дитини починається з її пізнання	Бере свій початок із самоусвідомлення, усвідомлення себе як особистості і свого місця в суспільній діяльності
Часто розглядається як маніпулювання особистістю або зовнішній тиск, що стримує розвиток індивідуальної своєрідності людини, нав'язує шаблонні норми і способи поведінки	Є проявом внутрішньої свободи особистості, діяльністю, спрямованою на вільне самотворення

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ТА ЇЇ СМИСЛОВЕ УСВІДОМЛЕННЯ

На початку своєї роботи з організації самовиховання учнів учитель, здебільшого, займається пропагандою та інтерпретацією ідеї самовиховання, роз'ясненням його прийомів, подає конкретну допомогу своїм вихованцям. Коли ж ідея самовиховання захопить школярів, коли вони достатньою мірою опанують прийоми і засоби самовдосконалення, то вчителів залишається уміло керувати їх роботою над собою.

Система педагогічного керівництва самовихованням включає: по-перше, пробудження в учнів інтересу та прагнення до самовдосконалення, створення у класі атмосфери серйозного ставлення до самовиховання, широке роз'яснення на конкретних літературних і живих прикладах ідеї самовиховання та його можливостей; по-друге, складання учнями (частиною класу, а у високорозвинених класних колективах – всіма учнями) особистої програми самовиховання, підкріплення зусиль учнів, спрямованих на здійснення індивідуальних самозобов'язань, фронтальними виховними заходами, поступове залучення нових учнів до самовиховання; по-третє, активне керування

самостійним процесом вдосконалення особистості кожного учня, залучення учнівського активу до контролю за роботою учнів над собою і наслідками самовиховання.

1. Бех І.Д. *Виховання особистості: Сходження до духовності: Наук. видання / І.Д. Бех.* – К.: Либідь, 2006. – 272 с.

2. Помиткін Е. *Психологічне забезпечення духовного розвитку дитини: Програми роботи з дітьми від 5 до 18 років / Е. Помиткін.* – К.: Шк. світ, 2008. – 128 с. – (Бібліотека “Шкільного світу”).

3. Сурмяк Ю.Р. *Організація самовиховання особистості. Навчально-методичний посібник для вчителів і викладачів, організаторів виховного процесу / Ю.Р. Сурмяк, Т.Г. Гюріна, Л.Г. Кудрик.* – Львів: ЛОІППО, 2011. – 80 с.

4. Трухін І.О. *Основи шкільного виховання: Навч. посібн. / І.О. Трухін, О.Т. Шпак.* – К.: Центр навчальної літератури, 2004. – 368 с.

5. Ягунов В.В. *Педагогіка: Навч. посібник / В.В. Ягунов.* – К.: Либідь, 2002. – 560 с.

Продовження статті див. у наступному числі журналу №2(85) 2012 р.

Стаття надійшла до редакції 22.11.2011

УДК 37(09)

Станіслав Пономаревський, кандидат філологічних наук, доцент, докторант
Інституту педагогічної освіти та освіти дорослих НАПН,
м. Київ

ПРОБЛЕМА КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЬОГО ПРОСТОРУ ТА ЇЇ СМИСЛОВЕ УСВІДОМЛЕННЯ

У статті проаналізовано проблему культурного та освітнього простору та її смислової характеристики, що дає змогу визначити роль освітніх компонентів, яку останні відіграють щодо формування способу буття людини в соціокультурному середовищі.

Ключові слова: освіта, шкільництво, простір, ідентичність, національний.

Лит. 8.

Постановка проблеми та аналіз актуальних досліджень. Як відомо, культурний простір і його смислові характеристики мають потенціал впливу на процес формування національної свідомості та ідентичності. Саме в культурному просторі функціонує колективна національна пам'ять, розгортаються різні ідеологічні доктрини, які змагаються за вплив на свідомість громадян, мають можливість функціонувати традиції, обряди, мова тощо. Дослідження культурного простору, забезпечення його єдності, популяризація його світоглядно-ціннісних настанов є важливими завданнями будь-якого народу або його відокремленої частини.

Термін “культурний простір” використовується в багатьох наукових дисциплінах, однак універсальної ґрунтовної та цілісної розробки й фундаментального дослідження цього явища у вітчизняній науці до сьогодні проведено ще не було. Поняття культурного ландшафту, близького за значенням до культурного простору, аналізується зокрема в працях Ю. Веденіна, В. Каганського, М. Кулешової, К. Сауера, О. Шлютера. Аспекти взаємозв'язку простору та культури досліджували М. де Серто, М. Фуко, А. Лефевр, П. Нора, М. Ямпольський, М. Бахтін, П. Вірлію, А. Гуревич, С. Деніелс, Ф. Джеймісон, Е. Соджа, Д. Харвей та інші. Широке коло проблем щодо різних аспектів становлення